

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T4.2021.005

Weronika Kofel

Wydział Sztuk Pięknych UMK, Toruń

ORCID: 0000-0002-2625-5234

Kompozycje ołtarzy na terenie ziemi chełmińskiej od XVI do XVIII wieku Przyczynek do badań nad typologią retabulów nowożytnych

Wprowadzenie

W kontekście badań nad dziedzictwem ziemi chełmińskiej problemem nadal nie w pełni rozpoznanym pozostaje zagadnienie struktury kompozycyjnej ołtarzy nowożytnych. Do dzisiaj na obszarze ziemi chełmińskiej zachowało się ponad trzysta zabytkowych retabulów ołtarzowych, wyróżniających się typem kompozycyjnym zwłaszcza na tle obiektów z terenu Małopolski i Śląska¹.

¹ Systematykę rozwiązań kompozycyjnych dla ołtarzy z terenu Małopolski opracował w l. 70. XX w. Franciszek STOLOT, *Główne typy kompozycyjne drewnianych ołtarzy w Małopolsce po roku 1600*, [w:] *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie, Lublin, listopad 1972 r.*, red. Teresa HRANKOWSKA, Warszawa 1974, s. 339–353. W tym samym czasie propozycję klasyfikacji typów kompozycyjnych nastaw z XVII i XVIII w. dla Śląska Opolskiego opracowali Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki. Zaproponowana przez badaczy klasyfikacja posłużyła w 2004 r. Katarzynie Brzezynie do przygotowania systematyki rozwiązań ołtarzy z XVIII w. zlokalizowanych na obszarze historycznego księstwa opawskiego i karniowskiego, zob. Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI, *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974; Katarzyna BRZEZINA, *Rzeźba i mała architektura sakralna księstw opawskiego i karniowskiego w XVIII w.*, Kraków 2004 (dalej cyt.: BRZEZINA 2004), s. 118–167. Zagadnienie struktury kompozycyjnej ołtarzy na Śląsku podjęte zostało przez Konstantego Kalinowskiego oraz Jerzego Gorzelika, zob. Konstanty KALINOWSKI, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, Warszawa 1986, s. 41–48; Jerzy GORZELIK, *Grupa górnośląskich ołtarzy w formie otwartego cyborium i warsztat Johanna Schuberta*, [w:] *Marmur*

Systematyka układów kompozycyjnych ołtarzy nowożytnych na ziemi chełmińskiej nie była jak dotąd przedmiotem szczegółowej analizy. Podstawowe informacje na temat struktury kompozycyjnej retabulów na wskazanym terenie odnaleźć można w jedenastym tomie Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce, wydany pod koniec lat 60. i na początku lat 70. XX wieku². Pierwszym ważnym opracowaniem zawierającym klasyfikację form ołtarzy jest artykuł Katarzyny Wardzyńskiej z 2012 roku, poświęcony działalności rzeźbiarza chełmińskiego Ephraima Gerlacha³. Ze względu na zakres tematyczny pracy, sam problem struktury kompozycyjnej nie był tu zagadnieniem pierwszoplanowym, a wyodrębnione przez badaczkę typy kompozycyjne ołtarzy posłużyły jej do uporządkowania realizacji przypisanych przywołanemu artyście⁴. Wśród analizowanych obiektów wyróżniła ona kilka rodzajów: 1 – ołtarze w formie aediculi, 2 – ołtarze obeliskowe, 3 – ołtarze w formie ramy, 4 – ołtarze cyborialne, 5 – ołtarze z bramkami.

Przegląd rodzimej literatury podejmującej zagadnienie formy retabulów z okresu od XVI do XVIII wieku pozwala zauważyć, że w przypadku klasyfikacji struktur kompozycyjnych badacze posługują się zróżnicowanymi kryteriami podziału, dlatego też czasem te same rozwiązania kompozycyjne funkcjonują pod różnymi terminami. Jednocześnie, przyjmowane kryteria uwzględniają wyłącznie ogólny kształt nastaw. Kwestia relacji pomiędzy drewnianą strukturą re-

dziejowy. *Studia z historii sztuki ofiarowane Zofii Ostrowskiej-Kęłbłowskiej. Prace Komisji Historii Sztuki PTPN*, red. Jan M. PIKORSKI, t. 32, Poznań 2002, s. 195–213. Problem kompozycji ołtarzy w Małopolsce został poruszony także w 2009 r. przez Michała Wardzyńskiego w pracy poświęconej ośrodkowi rzeźbiarskiemu w Częstochówce pod Jasną Górą, zob. Michał WARDZYŃSKI, *Rzeźba nowożytna w kręgu Jasnej Góry i polskiej prowincji zakonu paulinów. 1. Ośrodek rzeźbiarski w Częstochówce pod Jasną Górą 1620–1705*, t. 1, Warszawa 2009, s. 208–230. Warto podkreślić, że w dotychczasowych badaniach nad zagadnieniem form ołtarzy nowożytnych na terenie Rzeczypospolitej podział kompozycji dla retabulów w typie aediculi został oparty jedynie na analizie podstawowej struktury retabulum, kształtu rzutu drewnianej struktury oraz elementów odpowiedzialnych za podziały wertykalne. Zapropozowane przez Wardzyńskiego kryteria podziału kompozycyjnego nabierają szczególnego znaczenia w kontekście analizy struktury ołtarzy.

² Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce* (dalej cyt.: KZSP), t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. Tadeusz CHRZANOWSKI i Marian KORNECKI, z. 2: *Powiat brodnicki*, oprac. Tadeusz CHRZANOWSKI, Teresa ŻURKOWSKA, Warszawa 1971; z. 4: *Dawny powiat chełmiński*, oprac. Teresa MROCZKO, Tadeusz CHRZANOWSKI, Warszawa 1976; z. 6: *Powiat golubsko-dobrzyński*, oprac. Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI, Warszawa 1973; z. 7: *Powiat grudziądzki*, oprac. Ryszard BRYKOWSKI i Teresa ŻURKOWSKA, Warszawa 1974; z. 16: *Powiat toruński*, oprac. Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI, Warszawa 1972; z. 17: *Powiat wąbrzeski*, oprac. Tadeusz CHRZANOWSKI, Marian KORNECKI, Warszawa 1967.

³ Katarzyna WARDZYŃSKA, *Ephraim Gerlach, rzeźbiarz chełmiński doby późnego baroku i rokokoka*, [w:] *Splendor i fantazja. Studia nad rzeźbą rokokową w dawnej Rzeczypospolitej i na Śląsku*, red. Paweł MIGASIEWICZ, Warszawa 2012, s. 139–194.

⁴ Część opisanych przez autorkę realizacji rzeźbiarza zlokalizowana jest poza historycznym obszarem ziemi chełmińskiej.

tabulów a mensą i stipesem oraz wynikające z tego zróżnicowanie rzutu na innych poziomach, lub też forma i liczba elementów podziałów wertykalnych, nie jest podejmowana⁵. Tymczasem wskazana grupa problemów jest szczególnie istotna dla określenia zależności pomiędzy układem kompozycyjnym a strukturą konstrukcyjną w retabulach⁶.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie typów nowożytnych ołtarzy na terenie ziemi chełmińskiej, systematyzacja stosowanych tu rozwiązań, a także przedstawienie propozycji klasyfikacji układów kompozycyjnych retabulów z okresu od XVI do XVII wieku. Zaprezentowany w tekście podział typologiczny opracowany został przez autorkę na podstawie wyników badań poświęconych strukturze kompozycyjnej i konstrukcyjnej ołtarzy na wskazanym obszarze prowadzonych w latach 2016–2019⁷. Przedłożone w tekście kryteria podziału kompozycyjnego powinny być traktowane jako propozycja poszerzenia zagadnienia formy retabulów nowożytnych o elementy odnoszące się do ich budowy ciesielsko-stolarskiej.

Metodyka badań i kryteria klasyfikacji

Analizą typologiczną objęto obiekty zlokalizowane na historycznym obszarze ziemi chełmińskiej⁸, obecnie znajdujące się w granicach administracyjnych województwa kujawsko-pomorskiego. Wyłączono tym samym z badań ołtarze zlokalizowane na terenie ziemi lubawskiej, która współcześnie przynależy do obszaru województwa warmińsko-mazurskiego. Ograniczenie zakresu teryto-

⁵ Wyjątek stanowią tu badania Michała Wardzyńskiego, zob. przyp. 1.

⁶ W przypadku nowożytnych drewnianych retabulów poprzez ich strukturę należy rozumieć konstrukcję stolarską, czyli układ wszystkich części składowych obiektu wraz z połączeniami. Poszczególne elementy konstrukcyjne retabulów to jednocześnie elementy wyznaczające formę kompozycyjną. Układ wskazanych elementów tworzy określone podziały na stronie awersu i rewersu nastaw. W przypadku badań struktury retabulów istotne jest określenie, na ile podziały widoczne od strony lica pokrywają się z tymi zaobserwowanymi od strony odwrocia. W niniejszym artykule, w celu uniknięcia powtórzeń, zastosowano pojęcie *struktury kompozycyjnej*, mając na myśli układ, formę kompozycyjną obiektu i tym samym wszystkie podziały widoczne od strony lica retabulum. Więcej informacji o zależnościach pomiędzy kompozycją a konstrukcją w retabulach nowożytnych zob.: Weronika KOEŁ, Konstrukcje XVII i XVIII-wiecznych retabulów ołtarzowych oraz ich problematyka konserwatorska na przykładzie zabytkowych ołtarzy kościołów toruńskich, dysertacja doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. Janusza Krawczyka, prof. UMK oraz dr. Franciszka Skibińskiego, t. 1, [mps], Toruń 2019 (dalej cyt.: KOEŁ 2019), s. 158–215 (dostęp: Biblioteka Główna UMK).

⁷ Badania prowadzone były przez autorkę w ramach przygotowania cytowanej wyżej dysertacji doktorskiej.

⁸ *Ziemia chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych*, red. Marian BISKUP, Toruń 1961, s. 6.

rialnego do terenów położonych w granicach administracyjnych województwa kujawsko-pomorskiego podyktowane było wielkością zasobu zabytków.

Proces rozpoznania i klasyfikacji struktury kompozycyjnej nastaw rozpoczęto od sporządzenia wykazu obiektów. Przy jego opracowywaniu pomocny okazał się podział administracyjny przyjęty przez autorów jedenastego tomu *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*⁹. Następnie w trakcie badań terenowych wykaz ten uzupełniano o informacje odnoszące się do układów kompozycyjnych ołtarzy, ze szczególnym uwzględnieniem rzutu przyziemia, identyfikacji występujących podziałów wertykalnych i horyzontalnych, określenia liczby kondygnacji i osi. Na podstawie zebranych informacji opracowano schematyczne rysunki przedstawiające typowe rozwiązania struktur kompozycyjnych zabytków zachowanych w regionie oraz zestawienie najczęściej występujących rzutów retabulów. Na dalszym etapie badań wyodrębniono poszczególne rodzaje struktury kompozycyjnej obiektów, analizując równocześnie czas ich występowania i rozwój poszczególnych typów¹⁰.

Podstawowym kryterium klasyfikacyjnym w opracowanej propozycji systematyki rozwiązań kompozycyjnych ołtarzy była identyfikacja konstrukcji retabulum i jej relacji ze stipesem i mensą. Kluczowe w tym przypadku było określenie czy drewniana struktura retabulum została nastawiona na stipes, dostawiona do niego czy też swobodnie otacza stół ołtarzowy. Tak sformułowane kryterium podziału pozwoliło na wyodrębnienie na terenie ziemi chełmińskiej dwóch głównych typów kompozycyjnych ołtarzy. Pierwszy z nich to ołtarze z retabulum przyściennym (przyfilarowym)¹¹, drugi to ołtarze z wolno stojącą obudową mensy i stipesu¹². Do ołtarzy z retabulum zaliczane są struktury, które

⁹ Przyjęty przez autorów podział administracyjny odpowiadał podziałowi przed reformą administracyjną z 1975 r., kiedy teren ziemi chełmińskiej znajdował się w granicach województwa bydgoskiego, a dokładnie powiatów: toruńskiego, grudziądzkiego, brodnickiego, golubsko-dobrzyńskiego, wąbrzeskiego oraz powiatu chełmińskiego.

¹⁰ Określenie chronologii występowania danych typów kompozycyjnych opracowane zostało na podstawie informacji dotyczących datowania poszczególnych obiektów zawartych w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*.

¹¹ Pojęcie „retabula przyścienna” („przyfilarowe”) odnosi się do struktur kompozycyjnych wszystkich retabulów, bez względu na ich lokalizację. Do wskazanej grupy kompozycyjnej należą zarówno ołtarze boczne, jak i główne, te zlokalizowane przy licu ściany w prezbiteriach, w kaplicach, w nawach bocznych oraz przy filarach, półfilarach itp.

¹² Ze względu na działalność na wskazanym obszarze mistrzów z krajów Rzeszy Niemieckiej warto porównać zaproponowany tu podział kompozycyjny ołtarzy z typologią opracowaną przez Urlicha Beckera, Roberta Grosche, Reinera Launa czy Michaela Reutera; zob. Ulrich BECKER, *Studien zum flämischen Altarbau im 17. und 18. Jahrhundert*, Brussels 1990; Robert GROSCHKE, *Der Kölner Altarbau im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln 1978; Rainer LAUN, *Studien zur Altarbaukunst in Süddeutschland 1550–1650*, München 1982; Michael REUTER, *Studien zur Entwicklung der barocken Altarbaukunst in den Rheinlanden*, München 2010 (<https://d-nb.info/1007628537/34>; dostęp: 10 VI 2020).

posadowione zostały na stipesie i mensie lub dostawione do niego, zazwyczaj o zwartej strukturze architektonicznej, odpowiadającej rozwiązaniom elewacji budynków, aediculi, obelisków lub łuków triumfalnych, w których to wiernie odtwarzano bądź przetwarzano zasadę porządków architektonicznych, podziały na kondygnacje, osie i strefy. Niekiedy w ołtarzach zaliczanych do tego typu posługiwano się formami znanymi z wokabularza architektonicznego. Ograniczało się to do wykorzystania określonych detali – np. konsoli czy naczółków, natomiast główna struktura retabulum przyjmowała formę ramy. Ołtarze z retabulum przyściennym rozpowszechnione były niemal przez cały okres nowożytny. Dopiero ok. 1730 roku pojawił się nowy typ kompozycyjny, który można określić jako ołtarze z architektoniczną obudową mensy i stipesu. Wskazany typ obiektów wyróżniał się ażurową strukturą, która najczęściej otaczała swobodnie stipes i mensę, lub też była do niej dostawiona. Struktura drewniana w ołtarzach tego typu przyjmowała postać wolno stojących, przestrzennych rozwiązań architektonicznych, takich jak cyboria czy kolumnady.

Dalszy podział struktury kompozycyjnej możliwy był na podstawie wydzielenia w danej grupie kompozycyjnej rozwiązań uwzględniających wskazane powyżej relacje, kondygnacyjność struktury, rodzaj i układ elementów podziałów wertykalnych (kolumn, pilastrów). Warto zwrócić uwagę, że przyjęte dla kompozycji kryteria klasyfikacji są w tym przypadku tożsame z kryteriami pozwalającymi na identyfikację struktury konstrukcyjnej obiektu. Zaproponowane kryterium podziału opiera się bowiem na określeniu zasad nośności drewnianych elementów retabulów¹³.

¹³ Szczegółowo odnośnie do konstrukcji nowożytnych ołtarzy zob. Weronika KOEFL, *Problematyka konstrukcyjna zabytkowych retabulów toruńskich z XVII i XVIII wieku na przykładzie ołtarzy Zaśnięcia NMP i Anioła Stróża z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu II*, red. Juliusz RACZKOWSKI, Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA, („*Studia i materiały z dziedzictwa kulturowego Torunia i regionu*” 3), Toruń 2020, s. 189–206; por. też KOEFL 2019, s. 245–242; Weronika KOEFL, *Problematyka konstrukcyjna nowożytnych retabulów na przykładzie analizy wybranych ołtarzy z kościołów toruńskich*, „*Techne. Texnh. Seria Nowa*”, 1, 2018, s. 243–266. Szerzej zagadnienie budowy retabulów poruszone zostało w ramach publikacji *Methodology for the Conservation of Polychromed Wooden Altarpieces* z 2014 r., zob. Carlos M. RUA LANDA, *Main Altarpiece of the Basilica Menor the San Francisco, La Paz, Bolivia*, [w:] *Methodology for the Conservation of Polychromed wooden Altarpieces. An International Conference Organized by the Getty Conservation Institute and the Instituto Andaluz Patrimonio Histórico. Seville May 2002*, ed. Francoise DESCAMPS, Sevilla 2004, s. 34–47; María José GONZÁLEZ LÓPEZ, *The Main Altarpiece of the Royal Chapel of Granada: A Research Methodology for Altarpiece Intervention*, [w:] TAMŻE, s. 136–161; F. DESCAMPS, Blanca NOVAL VIRAL, Irene SEN, *A Methodological Approach to the Conservation Project for the Main altarpiece of Santo Domingo de Guzmán, Yanhuítlán, State of Oaxaca, Mexico*, [w:] TAMŻE, s. 182–197; Fanny Unikel SANTONCINI, *Building System of the Altarpiece of San Cayetano, Guajuato, Mexico. Research and Teaching*, [w:] TAMŻE, s. 198–209. Problem budowy retabulów barokowych i ewolucji zastosowanych w nich rozwiązań poruszają także Maite Barrio Ollano i Ion Berasain Salvarred, [w:] Maite BARRIO OLLANO, Ion BERASAIN SALVARRED, *Evolution du retable baroque*

Typy kompozycyjne ołtarzy na terenie ziemi chełmińskiej

W okresie od XVI do XVIII wieku na terenie ziemi chełmińskiej najbardziej rozpowszechniony był typ ołtarza z retabulum przyściennym. Retabula tego rodzaju występowały w czterech wariantach, jako retabula aediculowe, w formie łuku triumfalnego, obeliskowe oraz niearchitektoniczne (**tab. 1**).

Tabela 1. Główne typy kompozycyjne ołtarzy na terenie ziemi chełmińskiej od XVI do XVIII w.

Główne typy kompozycyjne ołtarzy od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej			
Typ I. Ołtarze z retabulum przyściennym (przyfilarowym)		Typ II Ołtarze z wolno stojącą obudową mensy i stipesu	
1. Retabulum aediculowe	2. Retabulum w formie łuku triumfalnego		
3. Retabulum obeliskowe	4. Retabulum niearchitektoniczne		

Źródło: oprac. W. Kofel.

Najliczniejszą grupę wśród wyróżnionych typów kompozycyjnych stanowiły retabula aediculowe, wśród których można wydzielić dwa typy. Pierwszy z nich to retabula w formie aediculi, drugi – aediculi i tryptyku (**tab. 4**). Pierwsze charakteryzowały się jednoosiową kompozycją, w centrum której znajdowało się główne przedstawienie ikonograficzne, flankowane po bokach kolumnami lub pilastrami. W ich budowie, w myśl zasady porządków architektonicznych, wydzielano trzy strefy (cokołową, środkową oraz belkowania), z których każda miała zróżnicowane proporcje oraz układ. Retabula w formie aediculi mogły być posadowione na stipesie i mensie lub też na stipesie, mensie oraz posadzce (**tab. 2**). To od tej relacji zależna była ich ostateczna forma i złożoność rzutu.

Retabula w formie aediculi wznoszono jako struktury jedno- lub dwukondygnacyjne (il. 1, 2), których zróżnicowanie uzależnione było od form elementów podziałów wertykalnych¹⁴. Znajdujące się na osi retabulum główne przed-

espagnol à travers l'ensemble monumental de la paroisse d'Oiartzun (Gipuzkoa), [w:] Machinae spirituales. Les retables baroques dans les Pays-Bas méridionaux et en Europe. Contributions à une histoire formelle du sentiment religieux au XVIIe siècle, („Scientia Artis” 10), ed. Brigitte D'HAINAUT-ZVENY, Ralph DEKONINCK, Bruxelles 2014, s. 150–152.

¹⁴ Szczegółowe zestawienie tabelaryczne wskazanych form oraz ich występowanie w kościołach regionu zob. KOFEL 2019, s. 80–105.

stawienie malarskie lub rzeźbiarskie flankowano najczęściej parą kolumn¹⁵, pilastrów¹⁶, bądź parą pilastrów i kolumn¹⁷ lub też herm¹⁸. Liczba kolumn i pilastrów była różna i tworzyła złożone układy. Niekiedy główne przedstawienie ikonograficzne flankowano wyłącznie pasami ornamentów roślinnych, rzeźbiarsko opracowanymi konsolami, bądź pełnoplastycznymi rzeźbami. Struktury aediculi dwukondygnacyjnych były tak rozwiązywane, że każda z nich posiadała bardzo często odmienny układ wskazanych elementów wertykalnych, np. na pierwszej kondygnacji występowały kolumny i pilastry, natomiast druga kondygnacja zawierała wyłącznie parę pilastrów¹⁹. Warto podkreślić, że obok podziałów wertykalnych elementem różnicującym kompozycje aediculi były również tzw. bramki, czyli przejścia umożliwiające swobodny dostęp do przestrzeni zaołtarzowej. Elementy tego rodzaju występowały wyłącznie w przypadku struktur kompozycyjnych ustawianych na stipesie i posadzce²⁰. Forma rzutów aediculi wynikała ze sposobu posadowienia drewnianej struktury. Retabula postawione wyłącznie na stipesie i mienie wznoszone były na planie prostokąta z dwoma ryzalitami bocznymi, których położenie względem osi i forma wpływały na kształt przekroju poziomego. Zazwyczaj ryzalitty na planie czworoboku umieszczano w skrajnych osiach bocznych, przez co rzut przyjmował formę zbliżoną kształtem do litery C. Niekiedy występy przesuwano w kierunku osi środkowej, i wówczas przekrój miał dodatkowe elementy w postaci prostokąt-

¹⁵ Rozwiązania kompozycyjne retabulów w formie aedicul jednokondygnacyjnych z parą kolumn posadowionych na stipesie odnaleźć można w kościołach w następujących miejscowościach: Chełmży, Dębowej Łące, Działyniu, Golubiu, Góralach, Grucie, Łobdowie, Łopatkach, Nawrze, Nieżywieciu, Ostrowitem, Orzechowie, Papowie Toruńskim, Płużnicy, Przecznie, Radowiskach Wielkich, Szcutowie, Szywałdzie, Toruniu, Wabczu, Wąbrzeźnie, Złotorii. Aedicule dwukondygnacyjne z parą kolumn posadowione na stipesie występują w kościołach w: Brodnicy, Dąbrówce Królewskiej, Dębowej Łące, Gronowie, Kowalewie Pomorskim, Nawrze, Okoninie, Ostrowitem, Orzechowie, Rogowie, Ryńsku, Szcutowie, Toruniu. Aedicule jednokondygnacyjne z parą kolumn posadowione na stipesie i posadzce zlokalizowane są w kościołach w: Bobrowie, Boluminku, Brodnicy, Chełmży, Górznie, Grzywnie, Kiełbasinie, Kruszynach, Lembargu, Miłyńcu, Papowie Toruńskim, Rywałdzie, Świerczynkach, Toruniu i we Wrockach. Aedicule dwukondygnacyjne z parą kolumn posadowione na stipesie i posadzce znajdują się w świątyniach w Linowie Królewskim, Mokrem, Papowie Biskupim, Rogoźnie.

¹⁶ Aedicule jednokondygnacyjne z parą pilastrów posadowione na stipesie występują w kościele w Dobrzyniu. Retabula w formie aediculi jednokondygnacyjnych z parą pilastrów posadowionych na stipesie i posadzce występują w kościołach w Brodnicy, Chełmnie, Chełmży, Linowie Królewskim i w Radzynie Chełmińskim.

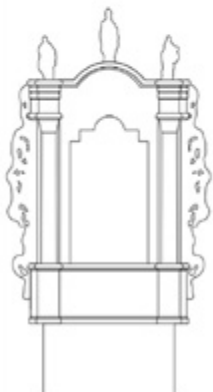

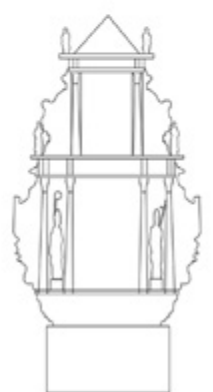
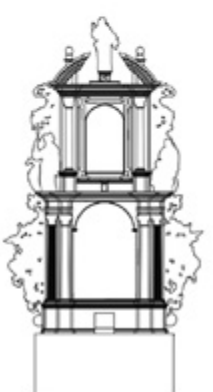
¹⁷ Rozwiązania retabulów w formie aediculi z parą kolumn i pilastrów występują w kościołach w Brodnicy, Kowalewie Pomorskim, Kruszynach, Niedźwiedziu i Toruniu.

¹⁸ Retabula aediculowe z hermami zlokalizowane są m.in. w kościołach w Brodnicy i Wąbrzeźnie.

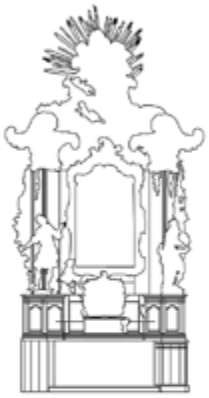

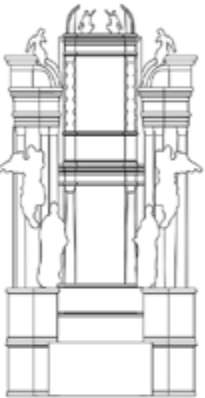

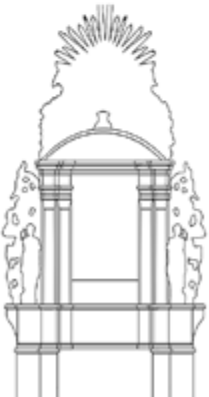

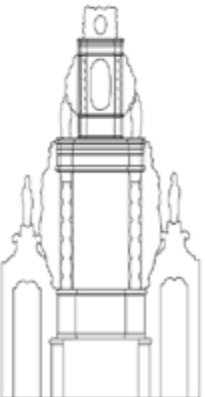

¹⁹ Retabulum tego typu występuje m.in. w kościele w Rywałdzie.

²⁰ Retabula z bramkami występują m.in. w kościołach w Dobrzyniu, Dulsku, Dzwieźnie, Gostkowie, Kruszynach, Nowej Wsi Królewskiej, Orzechowie, Papowie Biskupim, Płowężu, Rywałdzie, Szembruku i Toruniu.

Tabela 2. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne retabulów na terenie ziemi chełmińskiej w formie aedyculi posadowionej na mense i stipesie oraz na stipesie i posadzce od XVI do XVIII w.

<p style="text-align: center;">Przykładowe rozwiązania kompozycyjne retabulów w formie aedyculi na terenie ziemi chełmińskiej w okresie od XVI do XVIII wieku</p>			
<p style="text-align: center;">A. Retabula aedyculowe posadowione na stipesie i mense</p>			
<p>1. Retabula w formie aedyculi jednokondygnacyjnej</p>		<p>2. Retabula w formie aedyculi dwukondygnacyjnej</p>	
<p>A. Ołtarz boczny w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Przecznie, 1700 r.</p>	<p>B. Ołtarz boczny pw. Matki Boskiej Ostrobramskiej w kościele pw. św. Jakuba Apostoła w Toruniu, 1690–1700</p>	<p>C. Ołtarz główny w kościele pw. św. Małgorzaty w Łobdowie, pocz. XVII w.</p>	<p>D. Ołtarz boczny pw. św. Barbary w katedrze pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu, ok. 1720.</p>
			

B. Retabula aediculowe posadowione na stipesie, menšie i posadzce

1. Retabula w formie aedyculi jednokondygnacyjnej		2. Retabula w formie aedyculi dwukondygnacyjnej	
<p>A. Ołtarz boczny pw. św. Józefa w kościele pw. św. Jakuba Apostoła w Toruniu, 1760–1780</p>	<p>B. Ołtarz główny w kościele pw. św. Mikołaja w Kruszynie, 2. poł. XVIII w.</p>	<p>A. Ołtarz główny w kościele pw. św. Mikołaja w Kowalewie Pomorskim, ok. 1700 r.</p>	<p>B. Ołtarz główny w kościele pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Chełmnie, XVII/XVIII w.</p>
			
<p>C. Ołtarz główny w kościele pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Górsku, ok. 1727 r.</p>	<p>D. Ołtarz boczny pw. św. Franciszka, w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu, 1728 r.</p>	<p>C. Ołtarz główny w kościele pw. Bartłomieja Apostoła w Szembruku, 1715–1716</p>	<p>D. Ołtarz główny w kościele pw. św. Sebastiana i Narodzenia NMP w Rywałdzie, ok. 1750 r.</p>
			

Źródło: oprac. W. Kofel.

nych lub L-kształtnych ostatków. Ryzality planowano także na rzucie rombu, wieloboków, a także na wielokształtnych złożonych strukturach (w tym krzywoliniowych). W retabulach aediculowych ustawionych na stipesie, mensie i posadzce (il. 3, 4) forma rzutu zależna była od miejsca przekroju. Kształt rzutu retabulum na wysokości stipesu oraz na wysokości predelli był odmienny.

Retabula o kompozycji w formie aediculi występowały na ziemi chełmińskiej od końca XVI wieku. Najstarszym tego typu obiektem jest ołtarz z Szynwałdu, datowany na rok 1594²¹. Aedicule posadowione na stipesie oraz na stipesie i posadzce, zarówno te jedno-, jak i dwukondygnacyjne, wznoszono aż do przełomu XVIII i XIX wieku. Najbardziej typowym rozwiązaniem były struktury z kolumnami i pilastrami. W przypadku retabulów posadowionych na stipesie w formie aedicul jednokondygnacyjnych, rozwiązania z kolumnami o kręconych trzonach charakterystyczne były dla pierwszej ćwierci XVIII wieku²², natomiast struktury bez podziałów wertykalnych występowały jedynie po 1750 roku. Od połowy XVII wieku zaczęto wznosić aedicule dwukondygnacyjne ze zróżnicowanymi podziałami wertykalnymi. Około 1700 roku popularne stały się retabula w formie aediculi dwukondygnacyjnych z kręconymi kolumnami²³. W grupie aedicul posadowionych na stipesie i posadzce można zauważyć, że rozwiązania jednokondygnacyjne z parą kręconych kolumn powszechne były w pierwszej ćwierci XVIII wieku, natomiast z podwójną parą kolumn – dopiero w drugiej połowie tego stulecia. Tymczasem struktury dwukondygnacyjne wznoszone były jedynie w XVIII stuleciu.

W XVII i XVIII wieku na ziemi chełmińskiej wznoszono także retabula aediculowe w formie aediculi i tryptyku²⁴. Dla ołtarzy tego rodzaju charakterystyczny był pozornie trójosiowy układ, stworzony poprzez dodanie do głównego przedstawienia ikonograficznego dodatkowych pól obrazowych, które po bokach nie były ujęte kolumnami czy pilastrami. Dodatkowe pola obrazowe miały kształt prostokąta lub prostokąta zwieńczonego od góry łukiem pełnym i odznaczały się zróżnicowaną wysokością (tab. 3). Wyodrębniony wariant retabulów aediculowych mógł posiadać jedno- lub dwukondygnacyjną strukturę kompozycyjną, a także być posadowiony na stipesie bądź na stipesie i posadzce. Inspiracja rozwiązaniami kompozycyjnymi średniowiecznych tryptyków w przy-

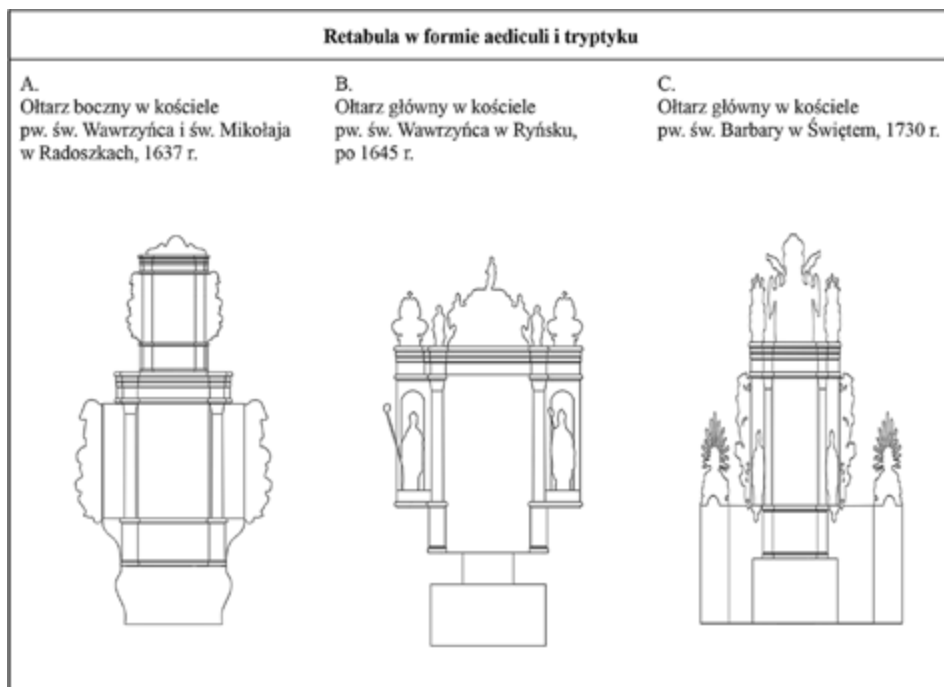
²¹ Wskazany ołtarz częściowo przekształcono w XIX i w XX w., zob. KZSP 11/7, s. 69; *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość I*, red. Stanisław KARDASZ (dalej cyt.: DIECEZJA TORUŃSKA), t. 12: *Dekanat łasiński*, Toruń 1997, s. 99; nt. ołtarza zob. Renata SULEWSKA, „Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego”, 6, 1999, s. 83–87.

²² Retabula tego rodzaju występują m.in. w kościołach w Czarzach, Chełmnie, Toruniu, Trzebczu.

²³ Nastawy tego rodzaju występują m.in. w kościołach w Gorczenicy, Kowalewie Pomorskim, Lisewie, Nowej Wsi Królewskiej, Okoninie, Ryńsku i Zieleniu.

²⁴ Retabula tego typu zlokalizowane są m.in. w świątyniach w Dulsku, Działyniu, Grążawie, Gozrzecznicy, Grzybnie, Kurkocinie, Radoszkach, Ryńsku, Toruniu, Zieleniu i Świątem.

Tabela 3. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne retabulów w formie aediculi i tryptyku, posadowionych na mensie i stipesie lub mensie, stipesie i posadzce w okresie od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej

Źródło: oprac. W. Kofel.

padku wyróżnionego rodzaju retabulów jest tu dość wyraźna. Na tej podstawie można stwierdzić, że przy budowie nowożytnych ołtarzy sięgano do wcześniej opracowanych form kompozycyjnych. Należy jednak podkreślić, że określone wzory we wskazanym okresie przekształcano i dostosowywano do zasady porządków architektonicznych²⁵.

Obok retabulów aediculowych w XVII i XVIII wieku wznoszono struktury kompozycyjne oparte na schemacie łuku triumfalnego (il. 5), przeważnie trójprzelotowego²⁶. Najstarszym zachowanym obiektem jest ołtarz główny z kościoła św. Mikołaja w Chełmży z 1612 roku²⁷. W rozwiązaniach tych retabula posiadały kompozycję opartą na trzech osiach – głównej i dwóch bocznych.

²⁵ KOFEL 2019, s. 26.

²⁶ Retabula tego typu występują m.in. w Brodnicy, Czarzjach, Chełmnie, Chełmoniu, Chełmży, Golubiu, Góralach, Górnzie, Grudziądzu, Gubinach, Kurkocinie, Lembargu, Linowie Królewskim, Łasinie, Łobdowie, Mokrem, Osieckach, Radowiskach Wielkich, Radzynie Chełmińskim, Starogrodzie, Świerczynkach, Toruniu, Wielkim Węlczu i Żmijewie.

²⁷ DIECEZJA TORUŃSKA, t. 5: *Dekanat chełmiński*, Toruń 1995, s. 56; Piotr BIRECKI, *Dzieje sztuki w Chełmży*, Chełmża 2001, s. 90; KZSP 11/16, s. 24.

Tabela 4. Typy kompozycyjne ołtarzy w okresie od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej. Retabula aediculowe.

Typy kompozycyjne ołtarzy od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej					
Typ. I. Ołtarze z retabulum przysięciennym przyfilarowym					
1. Retabula aediculowe					
1.1. Retabula w formie aediculi			1.2. Aediculi i tryptyku		
1.1.1. Retabula posadowione na stipesie			1.1.2. Retabula posadowione na stipesie i posadzce		
1.1.1.1. Jednokondygnacyjne			1.1.2.1. Jednokondygnacyjne		
1.1.1.1.1.	1.1.1.1.2.	1.1.1.1.3.	1.1.1.1.4.	1.1.2.1.1.	1.1.2.1.5.
z parą kolumn	z parą pilastrów	z parą kolumn i pilastrów	bez podziałów wertykalnych	z kolumnami	bez podziałów wertykalnych
1.1.1.1.2. Dwukondygnacyjne			1.1.2.1.2. Dwukondygnacyjne		
1.1.1.1.1.	1.1.1.1.2.	1.1.1.1.3.	1.1.1.1.4.	1.1.2.1.1.	1.1.2.1.5.
z parą kolumn	z parą pilastrów	z parą kolumn i pilastrów	z parą podziałów wertykalnych	z kolumnami	z podziałów wertykalnych
1.1.1.2. Dwukondygnacyjne			1.1.2.2. Dwukondygnacyjne		
1.1.1.2.1.	1.1.1.2.2.	1.1.1.2.3.	1.1.1.2.4.	1.1.2.2.1.	1.1.2.2.3.
z kolumnami	z kolumnami i podziałami wertykalnymi	z kolumnami i podziałami wertykalnymi	z kolumnami i podziałami wertykalnymi	z kolumnami	z różnicowanymi podziałami wertykalnymi
1.1.1.1.1. Jednokondygnacyjne			1.1.2.1.1. Jednokondygnacyjne		
1.1.1.1.1.1.	1.1.1.1.1.2.	1.1.1.1.1.3.	1.1.1.1.1.4.	1.1.2.1.1.1.	1.1.2.1.1.5.
z parą kolumn	z parą pilastrów	z parą kolumn i pilastrów	z parą podziałów wertykalnych	z kolumnami	z podziałów wertykalnych
1.1.1.2. Dwukondygnacyjne			1.1.2.2. Dwukondygnacyjne		
1.1.1.2.1.	1.1.1.2.2.	1.1.1.2.3.	1.1.1.2.4.	1.1.2.2.1.	1.1.2.2.3.
z kolumnami	z kolumnami i podziałami wertykalnymi	z kolumnami i podziałami wertykalnymi	z kolumnami i podziałami wertykalnymi	z kolumnami	z różnicowanymi podziałami wertykalnymi

Źródło: oprac. W. Kofel.

Każda z nich odpowiadała odrębnemu polu obrazowemu, które po bokach flankowano kolumnami. Wyodrębnionym polom nadawano prostokątny kształt. W kompozycji w szczególności akcentowano pole środkowe, które niekiedy otrzymywało zamknięcie w formie łuku pełnego i charakteryzowało się znacznie większą szerokością i wysokością w porównaniu do pól bocznych²⁸. W retabulach tego typu, analogicznie jak w retabulach aediculowych, występował podział na strefę cokołową, środkową oraz belkowanie. Ołtarze w formie łuku triumfalnego mogły przyjmować jedno-, dwu-, a także trójkondygnacyjną strukturę kompozycyjną (tab. 5).

W przypadku rozbudowanych kompozycji o więcej niż jednej kondygnacji, każda z kolejnych mogła powielać trójosiowy układ, tak jak w ołtarzu głównym z kościoła pojezuickiego w Grudziądzu²⁹, kościołów w Radzynie Chełmińskim³⁰ czy Lembargu³¹. Najczęściej ograniczano się jednak do kompozycji jednoosiowej, którą umieszczano na przedłużeniu osi środkowej kondygnacji najniższej, przez co struktura kondygnacji wyższej odpowiadała formie aediculi. Najbardziej charakterystycznym rozwiązaniem retabulów w formie łuku triumfalnego na terenie ziemi chełmińskiej były struktury trójkondygnacyjne, które można odnotować od ok. 1640 roku. W retabulach tych pierwsza kondygnacja była trójosiowa, natomiast druga i trzecia – przeważnie jednoosiowe. Wyjątkiem jest ołtarz z Golubia³², w którym trójdzielny podział pierwszej kondygnacji został powtórzony w drugiej, przy czym trzeci poziom retabulum rozwiązano jako układ jednoosiowy. Struktura kompozycyjna retabulów w formie łuku triumfalnego mogła również opierać się na pięciu osiach (osi głównej i czterech osiach bocznych)³³.

Retabula oparte na motywie łuku triumfalnego zakładano przeważnie na rzutach prostokątnych z czterema ryzalitami bocznymi, niekiedy sześcioma, wyjątkowo dwoma. Analogicznie jak w retabulach aediculowych posadowionych na stipesie i posadzce forma rzutu cokołu na poziome stipesu różniła się od tego ponad stołem ołtarzowym. Ryzalitty przeważnie powielały kształt kwadratu, prostokąta, rombu; czasami przyjmowały formy wielokształtne (w tym krzy-

²⁸ Struktura o takiej dyspozycji przestrzennej stosowana była w łukach triumfalnych w starożytnym Rzymie. W okresie nowożytnym została opisana przez Sebastiana Serlio i stąd znana jest pod pojęciem „serliany”. Więcej informacji na ten temat, zob. Jerzy KOWALCZYK, *Sebastian Serlio a sztuka polska. O roli oddziaływania włoskich traktatów architektonicznych w dobie nowożytnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, passim.

²⁹ DIECEZJA TORUŃSKA, t. 8: *Dekanat grudziądzki*, Toruń 1997, s. 61; KZSP 11/7, s. 18.

³⁰ DIECEZJA TORUŃSKA, t. 14: *Dekanat radzyński*, Toruń 1997, s. 107; KZSP 11/17, s. 25.

³¹ DIECEZJA TORUŃSKA, t. 9: *Dekanat lembarski*, Toruń 1997, s. 52; KZSP 11/2, s. 41.

³² DIECEZJA TORUŃSKA, t. 7: *Dekanat golubski*, Toruń 1994, s. 32–33; KZSP 11/6, s. 16.

³³ Przykład takiego rozwiązania odnaleźć można w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Brodnicy, zob. DIECEZJA TORUŃSKA, t. 3: *Dekanat brodnicki*, Toruń 1998, s. 72–77; KZSP 11/2, s. 10.

Tabela 5. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne retabulów w formie łuku triumfalnego od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej

Retabula w formie łuku triumfalnego		
<p>A. Ołtarz boczny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w katedrze Poczęcia NMP w katedrze pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu, ok. 1680 r.</p>	<p>B. Ołtarz główny w bazylice kolegiackiej pw. św. Mikołaja Biskupa w Grudziądzu, 1728 r.</p>	<p>C. Ołtarz główny w kościele pw. św. Franciszka Ksawerego w Grudziądzu, 1715–1740</p>
<p>D. Ołtarz główny w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Brodnicy, po 1761 r.</p>	<p>E. Ołtarz główny w kościele pw. św. Piotra i św. Pawła w Lembargu, ok. 1730 r.</p>	<p>F. Ołtarz główny w kościele pw. św. Katarzyny w Gołubiu, po 1640 r.</p>

Źródło: oprac. W. Kofel.

woliniowe). Ich układ w stosunku do osi głównej przekroju był zróżnicowany. Najczęściej ustawione były równolegle, ale też i ukośnie. Popularne były również rozwiązania, w których stosowano mieszany układ ryzalitów, np. prostopadły i ukośny.

Najbardziej charakterystyczną strukturą kompozycyjną ołtarzy na terenie ziemi chełmińskiej były retabula zbliżone kształtem do obelisków (tab. 6, il. 6).

Posiadały one wyraźnie zaznaczoną strefę cokołową, która w górnej i dolnej części była ograniczana profilowanymi listwami. Rozbudowana strefa cokołowa charakterystyczna była dla retabulów obeliskowych posadowionych zarówno na stipesie, mensie i posadzce. Ścianki występów w dolnym poziomie strefy cokołowej (na poziomie stipesu) otrzymywały kształt krzywoliniowy przypominający rozwiązania stipesów sarkofagowych. Na poziomie predelli występy miały przeważnie prostopadłościenną strukturę. Strefa środkowa budowana była bez zastosowania typowych elementów podziałów wertykalnych, takich jak pilastry czy kolumny. Zazwyczaj nadawano jej płaszczyznową formę, której obrys odpowiadał kształtowi trójkąta. Zamknięta była przeważnie krzywoliniowym pasem gzymsu złożonym z kilku listew profilowych, odpowiadającym strukturze naczółka segmentowego, przerywanego naczółka segmentowego lub naczółka falistego. Główne przedstawienie ikonograficzne umieszczano na osi wskazanej strefy. Znamienne dla retabulów obeliskowych było osadzanie przedstawień malarskich w ramie odpowiadającej kształtowi nowożytnych tarcz herbowych, która występowała poza strukturę właściwą retabulum³⁴.

Dolny poziom strefy cokołowej zakładano na rzucie, w którym ryzality ustawiano najczęściej ukośnie w stosunku do stipesu. W wyższym poziomie strefy cokołowej (na wysokości predelli), układ ryzalitów odpowiadał rozmieszczeniu występów w strefie niższej, natomiast część środkowa przekroju otrzymywała wklęsły zarys odpowiadający przeważnie kształtowi łuku odcinkowego.

Drewniana struktura retabulów obeliskowych posadowiona mogła być na stipesie i posadzce bądź tylko na stipesie. Retabula obeliskowe posadowione na stipesie i posadzce są realizacjami wcześniejszymi, które pojawiły się na terenie ziemi chełmińskiej w pierwszej ćwierci XVIII wieku. Pierwszymi znanymi retabulami tego rodzaju były nastawy ołtarzy bocznych z kościoła pw. św. Franciszka Ksawerego w Grudziądzu powstałe w latach 1715–1740. Na nich wzorowano bezpośrednio ołtarze o analogicznej formie z kościoła Wniebowzięcia NMP w Toruniu, które wykonane zostały w latach 1728–1729 przez snycerza chełmińskiego Carla Eglauera³⁵. Retabula obeliskowe posadowione wyłącznie na stipesie i mensie wznoszono tylko w drugiej połowie XVIII wieku.

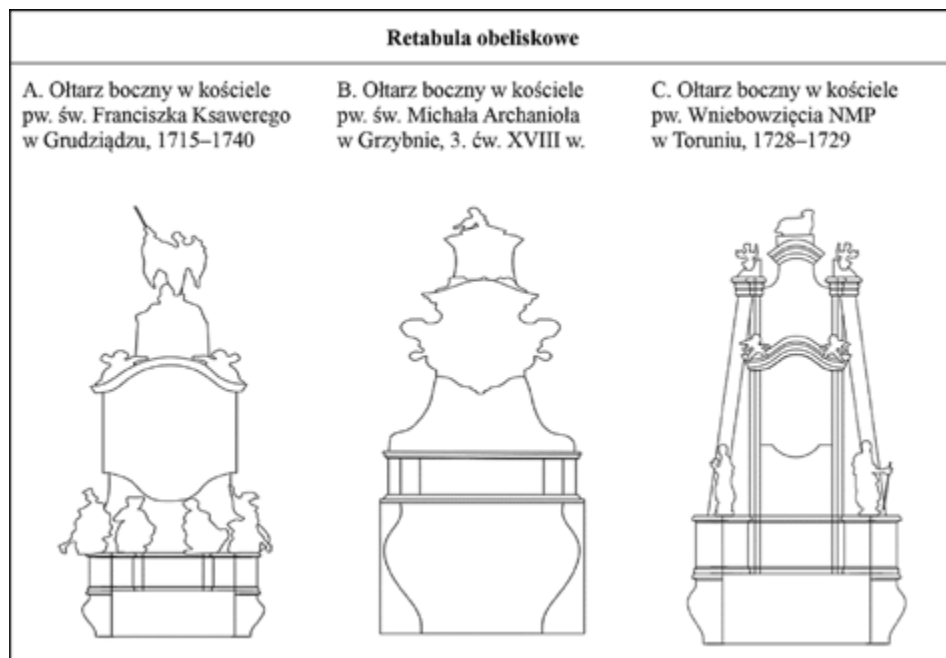
Na obszarze ziemi chełmińskiej w okresie nowożytnym obok omawianych struktur kompozycyjnych występowały również retabula niearchitektoniczne³⁶. Podobnie jak retabula omawiane wcześniej, mogły być one nastawione na stipes

³⁴ Retabula obeliskowe występują w kościołach w Grudziądzu, Grzybnie, Kijewie Królewskim, Papowie Biskupim, Płowężu, Szynychach i Toruniu.

³⁵ Katarzyna KLUCZWAJD, Jacek TYLICKI, *Dzieje sztuki Torunia*, Toruń 2009, s. 319–320; Bartłomiej ŁYCZAK, *Toruński cech rzeźbiarski i snycerska na obszarze jego oddziaływania*, Toruń 2015, s. 125–127 (dostęp: Biblioteka Główna UMK); KZSP 11/7, s. 19.

³⁶ Termin „retabula niearchitektoniczne” zapożyczono od Katarzyny Brzeziny, zob. BRZEZINA 2004, s. 160–166.

Tabela 6. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne retabulów obeliskowych w okresie od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej

Źródło: oprac. W. Kofel.

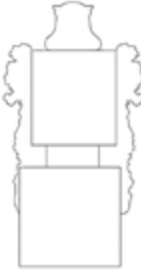

i mense lub posadowione jednocześnie na stipesie i posadzce³⁷. W wyodrębnionej grupie najbardziej popularne było pierwsze rozwiązanie. Przybierały one postać ram o różnorodnym kształcie: prostokąta (rp), owalu (lub ramy zbliżonej kształtem do owalu; ro), a także ramy zbliżonej kształtem do pagody (rpa) oraz ramy przypominającej zarys wrzeciona (rw, **il. 7**) (**tab. 7**).

Wszystkie wskazane formy pozbawione były klasycznych podziałów architektonicznych. Wyjątkowo odwołania do struktury architektonicznej pojawiały się w retabulach o kształcie zbliżonym do pagody³⁸. Najczęściej w dolnej części tego typu struktur wyodrębniano strefę cokołową. Strukturę tego typu retabulów podkreślano przede wszystkim przy pomocy snycerskiej dekoracji ornamentальной, która tak jak w przypadku ołtarzy bocznych z Ostromecka z dru-

³⁷ Retabula tego typu zlokalizowane są w kościołach w Bobrowie, Chełmnie, Czarnowie, Dąbrowie Królewskiej, Dębowej Łące, Górznie, Grzywnie, Gubinach, Niedźwiedziu, Ostromecku, Płużnicy, Radoszkach, Szczuce, Szynwałdzie, Toruniu, Wabczu i we Wrocławach.

³⁸ Termin „pagoda” zaczerpnięty został z terminologii meblarskiej opracowanej przez Izzydora Grzeluka. Pojęcie to pozwala na określenie kształtów dzwonowatych szczytów (zwieńczeń) stosowanych w meblarstwie, zob. Izydor GRZELUK, *Słownik terminologiczny mebli*, Warszawa 2000, s. 155.

Tabela 7. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne retabulów niearchitektonicznych od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej

Retabula niearchitektoniczne			
(rpa)	(rpa)	(ro)	(ro)
<p>A. Ołtarz główny w kościele pw. św. Fabiana i św. Sebastiana w Szczuce, ok. 1730 r.</p> 	<p>B. Ołtarz boczny w kościele pw. św. Marcina Biskupa we Wrockach, 4. ćw. XVIII w.</p> 	<p>C. Ołtarz główny w kościele pw. św. Mikołaja, św. Stanisława i Jana Chrzciciela w Ostromecku, 1. ćw. XVIII w.</p> 	<p>D. Ołtarz boczny w kościele pw. św. Wawrzyńca i Mikołaja z Radoszek, 2. ćw. XVII w.</p>
(rp)	(rw)	(rw)	
<p>E. Ołtarz w kaplicy z wizerunkiem Matki Boskiej Bolesnej Chełmińskiej w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Chełmnie, 1699 r.</p> 	<p>F. Ołtarz boczny w kościele pw. św. Mikołaja, św. Stanisława i Jana Chrzciciela w Ostromecku, przed 1737 r.</p> 	<p>G. Ołtarz Ecce Homo w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu, ok. 1760 r.</p> 	

Źródło: oprac. W. Kofel.

giej ćwierci XVIII wieku mogła w całości pokrywać jego drewnianą strukturę³⁹. Elementy dekoracyjne w postaci rzeźb umieszczano przeważnie w zwieńczeniu. Natomiast w centralnej części osadzano przedstawienia malarskie. Ze względu na swoją płaszczyznową strukturę konstrukcyjną ołtarze tego typu budowane

³⁹ KZSP 11/4, s. 110-111.

były zazwyczaj na rzucie prostokąta. Urozmaicenie rysunku przekroju poziomego występowało jedynie w przypadku retabulów w formie ramy zbliżonej kształtem do pagody.

Retabula niearchitektoniczne pojawiły się w drugiej ćwierci XVII wieku. Najstarszym przykładem jest ołtarz boczny z Radoszek⁴⁰. W początkowej fazie rozwoju obiekty te występowały wyłącznie w formie owalnych i prostokątnych ram. Dopiero od lat 30. XVIII wieku odnotować można retabula o ramach zbliżonych kształtem do pagody lub wrzeciona. Pojawienie się tego typu kompozycyjnego pokrywa się z zakresem chronologicznym rozpowszechnienia formy retabulów obeliskowych.

Pomimo znacznego zróżnicowania kompozycyjnego retabulów ich wspólnym elementem był sposób dekoracji. Nowożytnie retabula ozdabiano snycerską dekoracją ornamentalną, rzeźbą figuralną, polichromią, złoceniami oraz malarskimi przedstawieniami obrazowymi. Każdy ze wskazanych elementów zdobniczych w zależności od warsztatu, umiejętności twórcy i panującej wówczas stylistyki miał odmienny charakter artystyczny i estetyczny.

Rola snycersko opracowanej dekoracji ornamentalnej w kształtowaniu struktury kompozycyjnej retabulów była bardzo zróżnicowana. Z jednej strony stosowano ją z umiarem w taki sposób, że podkreślała podziały kompozycyjne. Z drugiej, jej znaczne nagromadzenie, odwoływanie się do zasady *horror vacui*, powodowało zatarcie wydzielonych linii kompozycyjnych lub zaburzenie klasycznego układu podziałów architektonicznych.

W retabulach nowożytnych na ziemi chełmińskiej opracowane w sposób snycerski ornamenty tworzyły przede wszystkim główną strukturę uszaków, charakterystycznych dla retabulów aediculowych lub w formie łuku triumfalnego. Uszaki, przybierające krzywoliniowy obrys, odpowiadały najczęściej wysokości strefy środkowej i belkowania. Opracowywano je przeważnie w sposób ażurowy, ale również i pełny. Zastosowanie uszaków w retabulach powodowało ogólną zmianę kształtu struktury kompozycyjnej ołtarza. Dzięki ich umieszczeniu po bokach, czworoboczna forma retabulum otrzymywała obły zarys. W przypadku retabulów kilkukondygnacyjnych zastosowanie uszaków zmniejszało optycznie dysproporcję pomiędzy szerokością poszczególnych kondygnacji. Ornamenty powszechnie wykorzystywano również do dekoracji strefy cokołowej. Najczęściej umieszczano je na ściankach uskoków. Często znajdowały się one również w obrębie strefy belkowania, tworząc pas fryzu. W retabulach aediculowych, bez wyraźnych podziałów wertykalnych, rola snycersko opracowanego ornamentu była szczególna, ponieważ flankował on główne przedstawienie umieszczone na osi retabulum.

⁴⁰ KZSP 11/2, s. 51.

Dekoracja rzeźbiarska bądź płaskorzeźbiona w przypadku retabulów ołtarzowych występowała w formie pojedynczych figur bądź grup rzeźbiarskich. Pojedyncze figury tworzyły zwieńczenie retabulum lub były jednym z jego elementów. Ustawiano je w strefie cokołowej, przed kolumnami i pilastrami, w strefie belkowania w osiach bocznych (w przypadku struktur kilkukondygnacyjnych) oraz w obrębie uszaków. Przedstawienia wykonane w technice rzeźbiarskiej umieszczano również w centrum strefy środkowej. Wśród badanych obiektów przykłady tego typu dekoracji są przeważnie elementami wtórnymi, datowanymi na okres średniowiecza. W retabulach nawiązujących do formy łuku triumfalnego pojedyncze figury rzeźbiarskie stanowiły główną dekorację pól wydzielonych przez boczne osie kompozycyjne.

Najbardziej złożoną strukturą dekoracyjną w retabulach nowożytnych były zwieńczenia. Na ziemi chełmińskiej od XVI do XVIII wieku przyjmowały one różne formy. Zwieńczenie mogło być pojedynczą rzeźbą lub grupą rzeźb, jednak znacznie częściej występowało jako struktura hybrydowa złożona z elementów rzeźbiarskich i reliefowych oraz malarsko lub snycersko opracowanych ornamentów. Spotkać można zwieńczenia w formie kartuszy, glorii, koron rangowych, pagody, tarcz herbowych, kotar, obłoków. Pojawiały się również takie elementy, jak: krucyfiksy, płonące wazy, inskrypcje, oko Opatrzności Bożej, wybrane detale architektoniczne w formie naczółków, profilowanych gzymsów, spływów wolutowych. Przedstawienia malarskie umieszczano głównie w środkowej części zwieńczeń, nadając im kształt owalu, prostokąta lub pagody.

Ołtarze z wolno stojącą obudową mensy i stipesu na ziemi chełmińskiej pojawiły się dopiero około lat 30. XVIII wieku. Wśród nich wyróżnić można trzy odmiany kompozycyjne, ołtarze w formie: baldachimu / cyborium, kolumnady oraz aediculi połączonej z kolumnadą (**tab. 8**).

Najwcześniejszym przykładem ołtarza z wolno stojącą obudową mensy i stipesu jest ołtarz z Szynych, zrealizowany po 1742 roku⁴¹. Obiekt ten to przykład kompozycji łączącej formy aediculi oraz kolumnady. Główny trzon kompozycyjny stanowi retabulum w formie aediculi, po bokach którego umieszczono konsole z rzeźbami, połączone z aediculą za pomocą rzeźbiarsko opracowanych kotar.

Podobną budowę ma ołtarz wykonany po 1750 roku dla kościoła w Młyńcu⁴². W tym przypadku po bokach aediculi umieszczono kolumny na wysokim cokole. Wskazane elementy połączono ze sobą za pomocą snycersko opracowanych ornamentów (**tab. 9**). W ołtarzach o formie aediculi i kolumnady, kolumny i konsole nie były bezpośrednio połączone ze stipesem, ale znajdowały się w pewnej odległości od niego, przez co rzut takiego obiektu przyjmował otwartą formę.

⁴¹ DIECEZJA TORUŃSKA, t. 8, s. 121; KZSP 11/7, s. 71–72.

⁴² KZSP 11/16, s. 48.

Tabela 8. Typy kompozycyjne ołtarzy od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej. Rodzaje ołtarzy z wolno stojącą obudową stipesu i mensy

Główne typy kompozycyjne ołtarzy od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej		
Typ. II. Ołtarze z wolno stojącą obudową stipesu i mensy		
1. Ołtarze w formie cyborium / baldachimu	2. Ołtarze w formie kolumnady	3. Ołtarze w formie aediculi kolumnady
Przykłady obiektów (miejsowość, data): Gruta, ok. 1730 r.; Nieżywiec, po 1730 r.; Toruń, 1730–1731	Przykłady obiektów (miejsowość, data): Chełmno, 2. poł. XVIII w.; Płużnica, ok. poł. XVIII w.; Toruń, 1757 r.	Przykłady obiektów (miejsowość, data): Młyniec, po 1750 r.; Szynych, po 1742 r.

Źródło: oprac. W. Kofel.

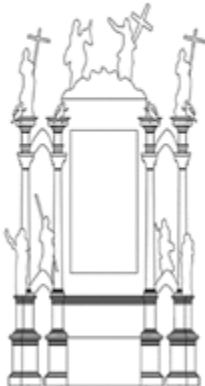

Okolo 1730 roku na omawianym obszarze popularne stały się rozwiązania kompozycyjne ołtarzy w formie cyborium / baldachimu (**il. 8**). Pomimo tego, że obiekty wykonane zostały w tym samym czasie, różnią się formą rzutu oraz sposobem ukształtowania baldachimów (**tab. 10**). Podstawowym elementem kompozycyjnym omawianych form były podpory w postaci kolumn, pilastrów lub figur umieszczanych na wysokim, dwupoziomowym cokole. Liczba podpór przeważnie była nieparzysta. Zazwyczaj stosowano rozwiązania siedmioelementowe. Układ podpór był dowolny. Właściwy baldachim mógł być podtrzymywany przez siedem kolumn bądź sześć kolumn i pilaster, albo przez sześć kolumn i figurę rzeźbiarską. Podpory ustawiano w taki sposób, że otaczały one stipes i mensę, dostawiano je do stipesu lub też umieszczano bezpośrednio na nim.

Takie rozmieszczenie podpór wpływało na rozwiązanie przekrojów poziomych, które na poziomie stipesu przyjmowały kształt zbliżony do litery „M”, prostokąta z ukośnie ustawionymi ryzalitami bocznymi lub prostokąta z wielokształtnymi ryzalitami. Baldachim właściwy w tego rodzaju ołtarzach przyjmował formę ażurowo opracowanej, zamkniętej korony rangowej, kopuły lub konchy.

Po 1750 roku ołtarze z wolno stojącą obudową mensy i stipesu przybrały formę kolumnad (**tab. 11**). Ich strukturę kompozycyjną tworzył układ kilku kolumn ustawionych na postumentach dźwigających pełne belkowanie lub imposty w formie odcinka belkowania. Rzuty ołtarzy otrzyły kształt zbliżony do litery A lub wycinka koła.

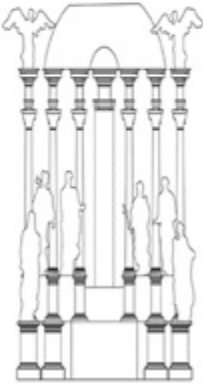

Elementy dekoracyjne w ołtarzach z wolno stojącą obudową stipesu i mensy umieszczano w strefie cokołu, na kapitelach kolumn lub belkowaniu. Najczęściej wykorzystywano snycersko opracowane, ażurowe ornamenty oraz elementy rzeźbiarskie i reliefowe. W ołtarzach baldachimowych elementy rzeźbiarskie umieszczano w zwieńczeniu baldachimu lub przy ich pomocy tworzone właściwą strukturę konstrukcyjną sklepienia cyborium. W przypadku ołtarzy w formie kolumnady, zwieńczenia najczęściej opracowywano na sposób snycerski.

Tabela 9. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne ołtarzy z wolno stojącą obudową mensy i stipesu w formie kolumnady i aediculi od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej

Ołtarze z wolno stojącą obudową stipesu i mensy w formie kolumnady i aediculi	
<p>A. Ołtarz główny w kościele pw. św. Ignacego Loyoli w Młyńcu, po 1750 r.</p>	<p>B. Ołtarz główny w kościele pw. św. Mikołaja w Szynychu, po 1742 r.</p>
	

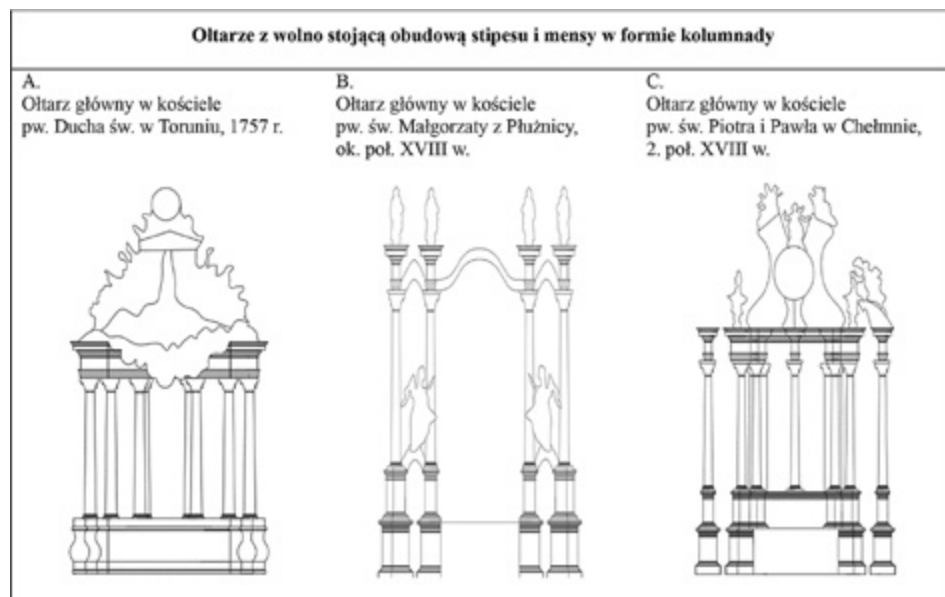
Źródło: oprac. W. Kofel.

Tabela 10. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne ołtarzy z wolno stojącą obudową mensy i stipesu w formie baldachimu / cyborium w okresie od XVI do XVIII w. na terenie ziemi chełmińskiej

Ołtarze z wolno stojącą obudową stipesu i mensy w formie baldachimu/cyborium		
<p>A. Ołtarz główny w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Toruniu, 1730 r.</p>	<p>B. Ołtarz główny w kościele pw. św. Jana Chrzciciela w Nieżywicy, po 1730 r.</p>	<p>C. Ołtarz główny w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Grucie, ok. 1730 r.</p>
		

Źródło: oprac. W. Kofel.

Tabela 11. Przykładowe rozwiązania kompozycyjne ołtarzy z wolno stojącą obudową mensy i stipesu w formie kolumnady w okresie od XVI do XVIII wieku na terenie ziemi chełmińskiej

Źródło: oprac. W. Kofel.

Podsumowanie

Analiza retabulów ołtarzowych i ich form z terenu ziemi chełmińskiej wykazuje, że w okresie nowożytnym wykształciły się dwa główne typy kompozycyjne ołtarzy: nastawy, w których retabulum bezpośrednio posadowione było na stipesie i mensie oraz obiekty, w których drewniana struktura otaczała stipes lub mensę albo była dostawiona do niej (tzw. ołtarze z architektoniczną obudową mensy i stipesu). Układ kompozycyjny retabulów wyznaczany był za pomocą określonych podziałów wertykalnych i horyzontalnych, charakterystycznych dla nowożytnej architektury, albo całkowicie rezygnowano z nich na rzecz rozwiązań niearchitektonicznych, w których kompozycję kształtowano wyłącznie za pomocą elementów dekoracyjnych (snycersko opracowanych ornamentów, rzeźb, w tym detali architektonicznych, takich jak: woluty, konsole, naczółki). Zróżnicowanie kompozycji ołtarzy na wskazanym obszarze jest bardzo duże. Retabula ołtarzowe przybierały formę aediculi, łuku triumfalnego, obelisku, ale też wolno stojących struktur obudowujących mensę i stipes. Wielość wskazanych rozwiązań wynikała z liczby zastosowanych osi, kondygnacji, elementów podziałów wertykalnych, formy rzutu oraz ze sposobu dekoracji.

Najpopularniejszym rozwiązaniem kompozycyjnym ołtarzy na wskazanym obszarze w okresie nowożytnym były retabula w formie aediculi. W rozwoju

tego rodzaju struktur najlepiej widoczne jest przejście od klasycznych prostych form ku większej plastyczności i złożoności rozwiązań. W XVII wieku dominowały aedicule o prostokątnym rzucie, dwuryzalitowym, z pojedynczą parą podpór. W XVIII stuleciu w elementach struktury retabulów aediculowych pojawiły się przekroje oparte na elementach krzywoliniowych i prostoliniowych, tworząc w ten sposób wielopłaszczyznowe układy, w których poszczególne elementy mogły być komponowane jako części wklęsłe lub wypukłe. Liczba podpór w analizowanym okresie uległa zwiększeniu, a ich zróżnicowanie w ramach jednej kondygnacji było dowolne. Kolumn nie wiązano już tak ściśle z płaszczyzną strefy środkowej. Najczęściej umieszczano je na cokole, w taki sposób, że pomiędzy nimi a powierzchnią strefy pojawiał się znaczny prześwit, co w połączeniu z obranym rzutem, nadawało retabulum większej przestrzenności oraz dynamiki. W XVIII wieku coraz częściej odchodzono od kompozycji o klasycznej i zwartej formie i zastępowano ją strukturami ażurowymi, tym samym wpisując się w ogólny trend rozwojowy, ewoluujący od klasycznych form architektonicznych ściśle związanych z mensą i stipesem ku rozwiązaniom ażurowym i atektonicznym.

Przedstawione w artykule kryterium podziału typów kompozycyjnych, opierające się na analizie nośności drewnianej struktury, znacząco wpływa na poszerzenie wiedzy z zakresu budowy nowożytnych ołtarzy. Identyczne kryterium klasyfikacji dla rozwiązań kompozycyjnych i konstrukcyjnych umożliwia określenie zależności pomiędzy widocznymi podziałami od strony lica i odwrocia nastaw. Na podstawie analizy porównawczej rozwiązań konstrukcyjnych z wyodrębnionymi typami kompozycyjnymi retabulów można stwierdzić, że w nastawach nowożytnych podziały kompozycyjne pokrywają się z podziałami wynikającymi z układu poszczególnych części konstrukcyjnych. Tym samym na podstawie rozwiązania kompozycyjnego retabulum możliwe jest określenie jego rodzaju konstrukcyjnego i na odwrót. Przyjęte ujęcie stwarza nie tylko nowe możliwości w zakresie poznania stolarskiej budowy nastaw, ale również dostarcza niezbędnych informacji do rekonstrukcji procesu ich wznoszenia. Spojrzenie na kompozycję retabulów jako na układ elementów konstrukcyjnych oraz przynależnych im połączeń i złącz stolarskich może również przekładać się na wiedzę umożliwiającą przemyślany demontaż określonych obiektów w trakcie prac konserwatorskich.

Weronika Kofel

Faculty of Fine Arts, NCU Toruń

**Compositions of altar retables in the Chełmno Land
from the 16th to the 18th century.**

**A contribution to research on the composition structure
of modern retables**

The main purpose of the article is to present the issues of the composition structure of Early Modern altars in the Chełmno region and to present the criteria for the developed systematics of compositional solutions. The research of included objects located in the historic area of the Chełmno land, currently located within the administrative boundaries of the kujavian-pomeranian voivodeship. The text presents basic composition types of altar structures and indicates the period of their occurrence. As the basic criterion for the classification of altar composition types from the 16th to the 18th century presented in the text, was adopted the analysis of the principle of the bearing capacity of the wooden structure of the object, the description of the relationship between the structure of the retable and the mensa and stipes. On this basis distinguished are two basic types of compositional solutions: altars with wall (pillar) retable and altars with free-standing casing for mesa and stipes. In the first group, the following composition forms were singled out: aedicule retables, retables in the form of a triumphal arch, obelisk retables and non-architectonic retables. In the second group one can single out solutions of the altars in the form of a ciborium / canopy, altars in the form of a colonnade and altars in the form of aedicule and colonnade.

Il. 1. Toruń, kościół pw. św. Jakuba Apostoła, ołtarz boczny pw. Matki Boskiej Ostrobramskiej.
Fot. J. Raczkowski

Il. 2. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, ołtarz w kaplicy św. Barbary, Fot. J. Raczkowski

Il. 3. TORUŃ, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, ołtarz boczny pw. św. Franciszka. Fot. J. Raczkowski

II. 4. KOWALEWO POMORSKIE, kościół pw. św. Mikołaja, ołtarz główny. Fot. J. Raczkowski

II. 5. TORUŃ, kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, ołtarz boczny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. Fot. J. Raczkowski

Il. 6. Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, ołtarz boczny pw. św. Jana Chrzciciela. Fot. J. Raczkowski

Il. 7. TORUŃ, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, ołtarz *Ecce Homo*. Fot. J. Raczkowski

Il. 8. Toruń, kościół pw. Wniebowzięcia NMP, ołtarz główny. Fot. J. Raczkowski